

Іншою важливою проблемою, яка потребувала вирішення комісією з перерозподілу земельного фонду, було визначення принципів розподілу земельного фонду між новими власниками. Це питання перебувало на розгляді упродовж 28 липня – 24 серпня 1917 р. [8, 136]. Воно було не менш дискусійним. Наприклад, М. Макаров пропонував встановити споживчо-трудова норма для кожного селянина. Його опоненти виступали за встановлення загальної всеросійської споживчо-трудова норма. Остаточні рішення базувалися на тому, що земельний фонд розподілявся відповідно до споживчо-трудова норма, але у малоземельних районах земля розподілялася відповідно до розміру фактичного запасу. Відзначалося, що норми для повітів визначають Установчі збори [8, 139].

Ще одним аспектом діяльності Головного земельного комітету було регулювання поточних земельних відносин. Це було пов'язано зі зростанням селянських виступів. У зв'язку із цим на першій сесії Головного земельного комітету було ухвалено Постанову «Про аграрні виступи». Згідно з нею, передбачалося видання правових норм, які б сприяли урегулюванню відносин між селянами і землевласниками і поклали б край селянським виступам [9, 16].

Розробка тимчасових правил у Головному земельному комітеті з урегулювання селянських виступів здійснювалася комісією законодавчих пропозицій [4]. Головою засідань комісії був Н. Огановський. У своїй діяльності вона тісно контактувала із земельним відділом Виконавчого комітету Всеросійської ради селянських депутатів. 29 червня 1917 р. Рада ухвалила проект правил із урегулювання земельних відносин. Згідно з ним, земельні комітети мали право визначати, в яких розмірах, кому і на яких умовах повинні бути надані у користування такі категорії земель: 1) землі, які віддавалися власниками в оренду; 2) землі, які фактично перебували у користуванні місцевого населення; 3) землі, які не будуть найближчим часом належним чином оброблені [16]. Цей проект II сесії Головного земельного комітету, що проходила з 1 по 6 липня 1917 р., різко розкритикували представники провінційних делегатів [20, 166]. На цій же сесії було доповнено положення від 21 квітня 1917 р. такими пунктами: «У підпорядкування земельних комітетів, до скликання Установчих зборів, потрапляють ... всі землі сільськогосподарського призначення, ліс і води місцевого господарського значення» [16]. Комітетам надавалося право регулювати і встановлювати порядок господарського користування названими угіддями [10, 167].

II сесія Головного земельного комітету розглянула проект, що був запропонований представниками з міст: 1. Центральна влада діє абсолютно не злагоджено й окремі міністерства виступають часто одне проти одного. Особливо небажаною є робота Міністерства внутрішніх справ, що бачить анархію у будь-якому прояві діяльності земельних комітетів і погрожує їм кримінальною відповідальністю. 2. У роботі земельних комітетів спостерігається велика різноманітність залежно від самоорганізації населення, до того ж центральна влада абсолютно відстала від життя, не спорядивши комітети жодною загальною мірою, не видавши жодного загального закону. 3. Як з'ясувалося

з доповідей, діяльність земельних комітетів, незважаючи на важкі умови, потрібно визнати такою, що іде шляхом організації села і підготовки його до Установчих зборів. 4. Тільки планова робота всіх органів місцевого самоуправління, в основу яких покладено справедливі інтереси сільського населення і загальнодержавні інтереси, може довести землю до Установчих зборів і позбавити країну від самовільного вирішення аграрного питання. При цьому абсолютно недопустимо анархічне втручання різної влади у роботу земельних комітетів. Цьому втручанням потрібно терміново покласти край» [2, 115-116]. Однак уряд не поспішав ухвалювати нові законопроекти з врегулювання аграрного питання.

У роботі Головного земельного комітету над розробкою проекту аграрної реформи важливим було питання про заможні селянські господарства. У царській Росії заможні селянські господарства становили 15 % від усіх селянських господарств, яких за переписом 1916 р. налічувалося 16 млн. У розпорядженні заможних селян було понад 80 млн. десятин сільськогосподарських земель. На одне господарство припадало у 2,5 рази більше землі, ніж у середньому на один селянський двір [13, 195]. Комісія з підготовки аграрної реформи під керівництвом С. Маслова розробила низку пропозицій, які оберігали заможні селянські господарства від будь-якої шкоди при проведенні реформи. Відповідно до цих положень, всі заможні селянські господарства передбачалося залишити недоторканими в тих випадках, коли великі господарства передбачалося зберегти в розпорядженні їх колишніх власників. Часткове відчуження землі у заможних селянських господарствах можливе було лише за наявності у них купленої землі, для обробітки якої наймали більше одного постійного робітника, і якщо загальна площа землекористування «споживчо-трудова господарства» [13, 195]. Зберігалися усі селянські господарства на надільних общинних землях, які не мали купленої землі, скільки б вони не наймали робітників. Ці господарства отримували можливість розширення свого господарства за рахунок орендної землі, обробляючи її найманою працею. При наявності купленої землі комісія С. Маслова залишала заможним селянам вдвоє більше землі, ніж могли мати в середньому трудові селянські господарства. При розробці цього проекту члени комісії досить довго не могли прийти до спільного рішення. Врешті було вирішено залишити дві норми. За таких умов заможні селяни могли вести господарство з наймом будь-якої кількості робітників [12]. Таким чином, проекти аграрної реформи ніяк не зачіпали заможних селянських господарств, і вони могли, як і раніше, розвивати свої господарства.

Становить науковий інтерес робота Головного земельного комітету над проектом про норми забезпечення селян землею. Члени комісії з перерозподілу земельного фонду працювали над визначенням норм споживчої та трудової норми [6]. Було вирішено за споживчу норму взяти таку земельну площу, яка давала можливість виробити продукцію, достатню для задоволення потреб сім'ї. Її розмір залежав від рівня потреб, від продуктивності господарства та від співвідношення цін на продукцію,

що продається і купується господарством. Трудова норма визначалася розміром земельної площі, достатньої для повного використання робочої сили селянина. Розмір земельної площі залежав від продуктивності праці, від її оснащеності знаряддями праці та від рівня інтенсивності виробництва, що залежав від системи господарства та його галузей [13, 199]. Для розрахунку земельних норм пропонувалося застосовувати два прийоми: конструктивний та статистичний. За використання конструктивного прийому розрахунок споживчої норми землі визначали, беручи до уваги умови прийнятих або обчислених за селянськими бюджетами норм споживання населення і дохідності землі. Трудова норма розраховувалася за урочними положеннями про затрати праці на одиницю площі по культурах і галузях господарства при умовно прийнятому рівні техніки виробництва. Однак при таких умовах розрахунок в кінцевому результаті отримували дані, які не відповідали реальним результатам [15, 12].

Проблемним було питання про черговість отримання землі селянами. Комісія Головного земельного комітету розподілила всі господарства, які підлягали наділенню землею, на сім категорій і розробила таку черговість одержання ними землі з конфіскованих володінь: 1) землеробські господарства, що мають землі менше встановленої для конкретної місцевості норми землеволодіння; 2) сільськогосподарські робітники, які належать до місцевого населення; 3) приписні сім'ї, які відірвалися від землеробства і не втратили права на землю, якщо вони повертаються до занять сільським господарством; 4) сільськогосподарські робітники, які не належать до місцевого населення, але звичайно працюють у цій місцевості; 5) переселенці з інших місцевостей, які переселяються за сприяння держави; 6) народжені у місцевості, що повертаються до занять землеробством, а також ті, що звичайно проживають у місцевості, хоч і не народилися тут; 7) інші бажані [12, 204]. Всім іншим категоріям населення земля надавалася лише у тому випадку, якщо залишалася вільна площа в порядку черги. У протилежному випадку вони залишалися без землі або при бажанні могли переселитися в іншу місцевість [5].

На III сесії Головного земельного комітету, яка відбулася 25 – 29 серпня 1917 р., його робота була різко розкритикована членами. Представники з місць вимагали, щоб Головний земельний комітет затвердив нові аграрні закони, проекти яких були висунуті як на II сесії, так і після неї. Однак цього не сталося, оскільки сесія закінчилася раніше, ніж передбачалося у зв'язку з початком подій, що в історіографії відомі як «Корніловський заколот». Після III сесії робота Головного земельного комітету над розробкою проекту з вирішення аграрного питання тривала аж до початку Жовтневої революції. Однак всі обговорення її представники зводили до диспутів стосовно наділення селян землею. Рада Головного земельного комітету внесла на розгляд і затвердження нове положення про земельні комітети [2, 123]. Але ці законопроекти на були ухвалені. В останні місяці свого правління коаліційний Тимчасовий уряд змушений був прийняти окремі положення, що було спричинено селянськими виступами [7]. Ці законопроекти спрямовувалися не на втілення проектів з вирішення аграрного питання в життя. Вони стосувалися

адміністративної роботи як Головного земельного комітету, так і місцевих комітетів.

Отже, Головний земельний комітет та допоміжні його комісії були створені Тимчасовим урядом для роботи над розробкою проектів з вирішення аграрної проблеми в Росії в 1917 р. Однак і сесійні засідання Головного земельного комітету, і робота різних спеціалізованих комісій не принесли бажаних результатів. Проекти або не затверджувалися Тимчасовим урядом, або не втілювалися у життя, що траплялося у більшості випадків. Багато питань не було вирішено через розбіжність думок представників Головного земельного комітету і їх небажання йти один одному на зустріч. Тим не менше роботу Головного земельного комітету над вирішенням аграрної проблеми можна вважати позитивною, оскільки уряд зробив великий крок вперед, взявши на розгляд ці питання і зробивши спроби їх вирішити.

1. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. В 4-х т. Том. 1. Март – апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б. Ф. Доданов. Сост. Е. Д. Грынько и О. В. Лавинская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 448 с.
2. Вопросы истории СССР XIX – XX вв. / Отв. ред. проф. Н. Н. Степанов, проф. Г. М. Дойч, проф. Ю. В. Котухов, проф. Р. Г. Скрынников, доц. А. А. Свиридов. Ленинград, 1971. – 238 с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), Ф. 1796, Оп. 1, Д. 1.
4. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 5.
5. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 14.
6. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 18а.
7. ГАРФ, Ф. 1796, Оп. 1, Д. 20.
8. Евдошенко, И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль – октябрь 1917 г.) / И. Евдошенко. – Ижевск: Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. – 211 с.
9. Кутнякова, Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март – октябрь 1917 г.): Автореферат канд. ист. наук. – М., 1973. – 23 с.
10. Лозинский, З. Экономическая политика Временного правительства: монография / З. Лозинский. – Л.: Прибой, 1929. – 245 с.
11. Осипова, Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. – М.: Стрелец, 2001. – 400 с.
12. Першин, П. Аграрная революция в России: Ист.-экон. Исследования: В 2 кн. Кн. 1. От реформы к революции / П. Першин. – М.: Наука, 1966. – 490 с.
13. Першин, П. Нариси аграрної революції в Росії: монографія / П. Першин. – К.: АН УРСР, 1959. – 420 с.
14. Потапова, Л. Аграрная политика Временного правительства: Автореферат канд. ист. наук. – М., 1972. – 22 с.
15. Рогожникова, Н. Проект аграрной реформы Главного земельного комитета при Временном правительстве / Н. Рогожникова // Вестник Волжского университета. Серия: История. – Тольятти. – 2002. – Вып. 4. – С. 8-16.
16. Россия (1917, февраль – октябрь). Главный земельный комитет. Труды Второй сессии Главного земельного комитета. Заседания 1 – 2 июля 1917 г. – Пг.: тип. Министерства земледелия, 1917 г. – 151 с.
17. Россия (1917, февраль – октябрь). Главный земельный комитет. Временный совет. Организационная комиссия. Общій план деятельности губернских, уездных и волостных земельных комитетов по подготовке земельной реформы. – Пг.: тип. М. П. Фроловой, 1917 г. – 7 с.

18. Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах // Дело народа. – 1917. – №116 (2 августа). – С. 2.

19. Церетели, И. Воспоминания о февральской революции: В 2 кн. – Кн. I. / И. Церетели. – Париж: Mouton, 1963. – 492 с.

В.М. Рынков

АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИЙ ЛАГЕРЬ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ: ДВА ПУТИ РЕШЕНИЯ АГРАРНОГО ВОПРОСА

Проаналізовано аграрну політику антибільшовицьких режимів. Всі вони були змушені легалізувати землі, самочинно захоплені селянами. У визначенні перспектив вирішення аграрного питання окреслюються два підходи: муніципалізація землі з майже безоплатною ліквідацією великого приватного землеволодіння і викуп поміщицької землі за помірну плату в розстрочку.

Ключові слова: антибільшовицький рух, Громадянська війна, аграрне питання, поміщики, викуп.

The article analyses agricultural policy of antibolshevik regimes. All of them had to legalize land occupancy that had taken place in Russia. There were two ways of defining the decisions' perspectives of agrarian question – land municipalization with liquidation of large-scale private land holding almost without any compensations and landowners' lands' buyout at a moderate charge by installments.

Key words: antibolshevik movement, the Civil war, agrarian question, landowners, buyout.

В период революции и последовавшей за ней Гражданской войны начался «черный передел», о котором так долго мечтали крестьяне. Он «смел» главный результат столыпинской аграрной реформы. Значительная часть хуторов и отрубов была возвращена в общинное пользование явочным порядком. Но при этом ускоренными темпами реализовывалась другая задача столыпинских преобразований: крестьянское землепользование увеличилось за счет захватов и включения в общинные наделы помещичьих, хуторских и казенных земель, причем произошло это без отвлечения средств крестьян на оплату земли.

В данной статье советский опыт аграрных преобразований, основным содержанием которых были легализация аграрной революции и меры по стимулированию коллективных хозяйств, оставлен за рамками анализа. Это линия аграрной политики власти была реализована в результате победы большевиков в Гражданской войне. Попытки поиска альтернатив развития связаны с антибольшевистским движением, которое оказалось в крайне сложном положении и не имело большого пространства для маневра. С одной стороны, пришлось считаться со сложившейся ситуацией, не позволявшей проигнорировать произошедшие стихийно или организованные советами земельные захваты и переделы земли, а с другой – появилась не только возможность, но и необходимость для разработки небольшевистских путей решения аграрного вопроса.

При изучении антибольшевистского движения поражает многообразие политических форм его организации, наличие на окраинах Российской империи множества правительств, существовавших параллельно в соседних регионах или сменявших друг

друга на одной и той же территории. На первый взгляд, столь же разнообразными оказались меры по урегулированию аграрного вопроса. Но центральной проблемой стало право собственности на землю и определение статуса земель, подвергшихся революционным захватам.

Находившийся в Поволжье в июне–сентябре 1918 г. Самарский Комитет членов Учредительного собрания (Комуч), эсеровский по своему составу, заявил о признании в целом закона Всероссийского учредительного собрания о социализации земли. Эсеровское правительство не спешило определять порядок проведения социализации в перспективе, полагая, что вправе осуществлять лишь текущее регулирование. При этом оно руководствовалось принципом трудового землепользования. Приказ Комуча № 124 от 22 июля 1918 г. провозгласил, что в наступившем сельскохозяйственном сезоне урожай должен принадлежать тем, кто произвел посев и обработку земли, будь то частный собственник, в том числе крупный, или захватившие частные угодья крестьяне [1, 32–34]. Более того, законодательство Комуча обязало местные земельные комитеты (которые в Поволжье не прерывали своей деятельности) предоставить «захватчикам» частной земли частный же инвентарь для ее обработки. В то же время, если у владельца посевов отняли сельскохозяйственную технику и орудия производства в процессе земельного передела, то земельный комитет обязан был обеспечить их возврат в размере, достаточном для завершения сельскохозяйственных работ.

Комуч потерпел военное поражение от Красной армии и был осенью 1918 г. изгнан из Поволжья. Но возглавляемое военными антибольшевистское движение на Востоке, Севере и Юге России имело сходную повестку разрешения аграрного вопроса. Временное Сибирское правительство, находившееся у власти с июля по октябрь 1918 г. провозгласило в постановлении от 6 июля 1918 г. принцип восстановления частной собственности. Но и этот нормативный акт содержал оговорку, что если пользователь незаконно произвел на занятой им земле сельскохозяйственные работы, он должен либо получить за них материальную компенсацию, либо возможность собрать урожай. То есть на текущий сезон принцип компенсации трудозатрат получил приоритет перед принципом восстановления собственности. Земли «культурного назначения» передавались в управление земствам, которые создавали своего рода муниципальные образцово-показательные хозяйства.

В апреле 1919 г. Российское правительство адмирала А. Колчака пролонгировало право пользования захваченными землями на следующий сельскохозяйственный год. С целью предотвращения сокращения посевных площадей правительство известило, что занявшие чужую частную землю крестьяне могут в заявительном порядке обеспечить себе легальное право на ее обработку на текущий год. Российское правительство озаботилось созданием правовых механизмов для разрешения аграрного вопроса в будущем. Поэтому все земли, которые перешли от владельцев к крестьянам, в случае легализации захватов путем заявления на обработку, должны были зачисляться в особый